

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

УДК 94(477)«1919–1924»

Ю.І.ШАПОВАЛ*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ЕМІГРАЦІЯ Й ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ (1919–1924 рр.)

Висвітлюються обставини перебування М.Грушевського у вимушеній еміграції впродовж 1919–1924 рр., мотиви й обставини його повернення в радянську Україну.

Ключові слова: *Грушевський, еміграція, УПСР, КП(б)У, ВУАН, повернення, УСРР.*

Роки вимушеного перебування в еміграції стали для Михайла Грушевського важким випробуванням. З України він виїхав як політик, який зазнав поразки, за кордоном пережив політичну трансформацію, підсумком чого стало його повернення в Україну. Про цей період, про мотивацію дій М.Грушевського, про наслідки його повернення вже писали фахівці¹. Разом з тим ця проблема, як видається, все ще потребує уваги й докладного аналізу.

З появою Директорії у Києві наприкінці 1918 р. вона взяла курс на порозуміння з Антантою. Будучи противником цього (оскільки Антанта не визнавала самостійності України), М.Грушевський звернувся до ЦК УПСР з

* Шаповал Юрій Іванович – професор, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України

¹ Див., напр.: Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11; Масненко В.В. М.С.Грушевський і Український соціологічний інститут // Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С.96–99; Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №2; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. – 1996. – №1/4; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – №1; Бевз Т.А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008 та ін.

пропозицією вислати за кордон своїх представників. Вони мали встановити контакт із закордонними соціалістичними організаціями, щоб мати інформацію і здійснювати контроль державного представництва УПСР. Члени Директорії відреагували на цю пропозицію спочатку негативно. Однак у лютому 1919 р. не лише змінили свою думку, а й виділили кошти для делегації. Як уважав М.Грушевський, мотив був такий: «Зручніше буде позбутися мене з України»².

І «позбавлення» відбулося: М.Грушевський опинився спочатку у Кам'янці-Подільському, де протягом місяця редагував газету «Життя Поділля», а 20 березня 1919 р., погодившись виконувати обов'язки представника Закордонної делегації УПСР, виїхав через Станіслав до Праги, куди прибув 18 квітня.

Тут він контактував з чеськими соціалістами, кілька разів зустрічався із Т.Масариком. Це був переддень конференції II (соціалістичного) Інтернаціоналу в Люцерні у Швейцарії, яка мала розглянути питання про прийом нових партій. З огляду на це М.Грушевський у Празі підготував французькою мовою три брошури – про програму УПСР (центральної течії), про земельний закон Центральної Ради і огляд про українську революцію у 1917–1919 рр.

Із Праги він поїхав до Парижа, де зустрічався з англійськими й американськими дипломатами, прагнучи ще раз привернути їхню увагу до українських питань. Результат, як і слід було сподіватися, виявився сумнівним: представники США і Великобританії не виявили довіри до політичного аутсайдера, яким поставав для них М.Грушевський. Та для останнього це вже ніби і не мало особливого значення. Він не вірив у дипломатичну підтримку Заходу, а сподівався на політичну солідарність західних соціалістів.

У Парижі найбільш близьким помічником і колегою М.Грушевського був Д.Ісаєвич³. Разом вони взяли участь у кооперативному з'їзді союзних і нейтральних країн. З огляду на надзвичайно складну ситуацію в Україні 1919 р. дві українські соціалістичні партії – УПСР і Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) – відрядили свої делегації з метою увійти до II Інтернаціоналу, добитися в останньому визнання права України на самостійність і здобути підтримку для самостійної України в європейських парламентах і Лізі Націй. Представники УПСР М.Грушевський та Д.Ісаєвич повинні були взяти на себе ініціативу в організації цієї акції, залучивши до неї й УСДРП. Наприкінці червня 1919 р. у Парижі було оформлено консолідацію УПСР і УСДРП. З боку українських есерів протокол підписали М.Грушевський та Д.Ісаєвич, а з боку соціал-демократів – П.Дідушок і Б.Матюшенко. Цей протокол, підтверджений пізніше закордонними конференціями УСДРП у Відні й УПСР – у Празі, передбачав солідарну акцію обох партій у II Інтернаціоналі, колах європейської демократії та в налагодженні

² Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.100.

³ Про Д.Ісаєвича див.: Шаповал Ю.І. Дмитро Ісаєвич: повернення в історію // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип.5. – Л., 1998. – С.671–688.

співпраці з «недержавними» народами з метою боротьби проти більшовиків, за самостійну Україну.

Разом з Д.Ісаєвичем, Б.Матюшенком і П.Дідушком М.Грушевський вирушив у Люцерн (Швейцарія), щоб узяти участь у роботі вже згаданої конференції II Інтернаціоналу. Розпочалася вона 1 серпня 1919 р. і, з-поміж інших рішень, ухвалила декларацію про право на державний суверенітет України та решти східноєвропейських держав, утворених на території колишньої Росії. М.Грушевський та Д.Ісаєвич підписали видану французькою й англійською мовами брошуру-звернення делегації УПСР до соціалістичних партій із рішучим протестом проти анексії Галичини Польщею. 31 грудня цей протест було надіслано до секретаріату II Інтернаціоналу. 15 січня 1920 р. М.Грушевський, як голова Комітету незалежної України, і секретарі комітету Д.Ісаєвич та М.Лозинський підписали «Відозву до народів цивілізованого світу» з протестом проти польського терору в Галичині, проти санкціонування мирною конференцією окупації цього краю⁴.

Під час конференції відбулося знайомство М.Грушевського з членом німецької делегації О.Коном, який – крім іншого – був ще й юрисконсультком радянської місії у Берліні, мав зв'язки з більшовицькою Росією. Саме О.Кон у майбутньому відіграватиме роль посередника між М.Грушевським і офіційними радянськими представниками в Берліні⁵.

Після Люцернської конференції М.Грушевський приїхав до Праги, де 16–18 серпня взяв участь у з'їзді робітничих кооперативів, а потім разом з емісаром ЦК УПСР за кордоном О.Жуковським відвідав Відень і Берлін, де вів переговори з лівою німецькою соціалістичною партією «незалежних».

У липні 1919 р., під час перебування у Парижі, М.Грушевський оприлюднив свою ідею про заснування громадської міжнародної організації «Комітет незалежної України», головною метою якої було інформування світової громадськості про політичні цілі боротьби українського народу. Комітет проіснував до серпня 1920 р.⁶ Ще один задум народився після низки зустрічей із соціалістами Франції та інших країн. Він полягав у тому, щоб видавати спільний інформаційний журнал французькою й окремо англійською мовами «L'Europe Orientale / Eastern Europe» («Східна Європа»).

Перше число цього видання за участю М.Грушевського побачило світ на початку вересня 1919 р., а всього вийшло друком 10 номерів часопису (останній датовано січнем 1920 р.). М.Грушевський був не лише ініціатором, а й співредактором і частково забезпечував це видання з фондів уряду УНР. Сам він умістив у журналі низку статей на актуальні теми про події в Україні. Зокрема у матеріалі «Проклята спадщина» він описував відступ більшовиків із Києва і вступ денікінців, шкодував із приводу того, що між Росією й Україною не дійшло до чесної та справжньої федерації, засуджував більшовиків за

⁴ Див.: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С.363–364.

⁵ Див.: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.101.

⁶ Докл. див.: Троцинський В.П. Фрагменти з діяльності Українського соціологічного інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. – Число 1. – К.; Чикаго, 1992. – С.98–99.

те, що вони прагнули не згоди з українцями, а лише встановлення своєї влади:

«Не тільки більшовики вимагали, щоб Україна була советською республікою, але вони хотіли нею провадити самі та мали претенсії під червоним прапором большевизму продовжувати старі централістичні традиції російського панування в прилучених провінціях, і це для того, щоб експлуатувати Україну на користь Москви [...] Це чергова політична помилка большевиків [...], овод (тобто плід – Ю.Ш.) “проклятої спадщини” старого централізму, імперіялізму, ганебно скритого під червоним прапором большевизму»⁷.

Ці слова засвідчують, що М.Грушевський, з одного боку, абсолютно точно артикулював явище, яке згодом один з російських філософів назве «жовтневим націоналізмом» (ідеться про «Великий Жовтень» 1917 р.) більшовиків, а з іншого – розглядав централізаторську політику Кремля як атавізм традиційного російського централізму. Відтак він ніби «давав» більшовикам шанс змінити свою стратегію щодо України у майбутньому. Пізніше таку зміну М.Грушевський (як багато хто з українських емігрантів) побачить у політиці коренізації/українізації, а згодом на власному досвіді переконається в неадекватності подібного бачення.

Виявом саме такого бачення можна вважати одне з рішень конференції «центральної течії» УПСР, що відбулася у Празі у вересні 1919 р. та в роботі якої брав участь М.Грушевський. Саме тоді було підтверджено теоретичні і тактичні положення цієї партії, зокрема про «диктатуру трудового народу», про створення «радянського дефінітивного правительства» шляхом злиття Ради народних комісарів УСРР та уряду УНР. М.Грушевський із колегами по партії все ще не могли змиритися з думкою про те, що більшовики ні з ким не збираються ділитися владою.

У листопаді 1919 р. у Парижі М.Грушевський узяв участь у редакційних зборах журналу «L'Europe Orientale». Присутні на засіданні представники східноєвропейських народів, розчаровані політикою Антанти, вирішили «однодушно стати на позиції необхідності порозуміння з советською Росією»⁸.

27 січня 1920 р. в Берліні М.Грушевський за посередництва О.Кона зустрівся з радянським представником В.Копшом, котрий заявив, що «Росію треба негайно замирити з Україною». При цьому умовою «мусить бути перетворення в советську республіку»⁹. М.Грушевський намагався довести, що така думка в українських діячів уже визріла (хоча модель радянської України у них відмінна від московської), але необхідно, щоб «советська Росія щиро і рішуче зріклася всякої інтервенції в українських справах і полишила українським комуністам своїми силами доказувати, що вони можуть»¹⁰. У листопаді 1919 р. М.Грушевський із родиною приїхав до Швейцарії й оселився у Женеві,

⁷ Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.120.

⁸ Там само. – С.101.

⁹ Там само. – С.102.

¹⁰ Там само.

плануючи мешкати тут і перенести сюди журнал «L'Europe Orientale». Однак життя в альпійській країні виявилось задорогим і 2 квітня 1920 р. Грушевські повернулися до Праги. Восени того ж року вони перебралися до Відня, де й перебували до від'їзду в Україну.

У першій половині 1920 р. М.Грушевському довелося взяти участь у трьох партійних конференціях закордонної УПСР у Празі. Документи цих зібрань яскраво відбили політичні вподобання українських есерів за кордоном. Наприклад, I конференція (14–19 лютого) закликала ЦК УПСР до негайного встановлення «диктатури трудового народу» та входження уряду УНР у договірні відносини з радянською Росією, а також до укладення УНР військової конвенції та економічного договору з більшовицькою Росією. На цій конференції було обрано президію Закордонної делегації УПСР на чолі з М.Грушевським. II конференція УПСР (24–26 квітня) вимагала виходу УПСР з II Інтернаціоналу й солідаризувалася з III Інтернаціоналом, комуністичним. При цьому в матеріалах конференцій таврувалися політичні опоненти есерів (С.Петлюра, І.Мазепа, Є.Петрушевич).

Улітку 1920 р. М.Грушевський та О.Жуковський направили листа до ЦК КП(б)У, в якому визнавали заслуги більшовицької партії в «боротьбі проти капіталізму» й запевняли, що представники УПСР за кордоном «зрозуміли помилковість стремління ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій». Водночас у посланні підкреслювалося, що політична ситуація в Україні не сприяє дальшому розвитку «світової революції» «через боротьбу, яка виникла між українським народом і радянською Росією і понині не ліквідована внаслідок допущених з обох боків помилок»¹¹. Автори листа наголошували, що УПСР уже не виступає проти радянської Росії, відмовилася від підтримки «націоналістів», які пов'язували здійснення своїх надій з «європейською буржуазією», і прийняла принципи III Інтернаціоналу. Її завдання полягало у використанні свого впливу в «українських трудових масах», особливо серед селянства, для повернення його «на бік соціалістичної революції». Саме в останній повинні були знайти задоволення соціальні, політичні й національні потреби «українського трудового народу». «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, – підкреслювалося в листі, – а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції»¹².

18–23 січня 1921 р. у Празі відбулася IV конференція закордонної УПСР, що розглянула проект програми і визначила ставлення до уряду більшовицької України, III Інтернаціоналу. Проекти програми та організаційного статуту були прийняті, однак остаточний варіант програми передали для доопрацювання редакційній комісії за участю М.Грушевського та його прибічників. Після правок, унесених комісією, програму було прийнято 1 лютого 1922 р.

¹¹ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С.21.

¹² Там само.

Вона містила вимоги встановлення вже згаданої «диктатури трудових мас робітництва і селянства» та радянської форми влади.

Коли більшовицьке керівництво зрозуміло, що М.Грушевський і його колеги всерйоз прагнуть повернутися, це питання було винесено у вищі партійні інстанції. Уперше воно розглядалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 р. О.Шумський інформував присутніх про бажання М.Грушевського повернутися. Короткий протокольний запис не дає уявлення ані про хід обговорення, ані про думки окремих членів політбюро. Ухвала була такою: «Висловитися проти приїзду Грушевського на Україну»¹³.

Отже ситуація виглядала до певної міри парадоксально: М.Грушевський та його однодумці по партії шукали порозуміння з більшовиками і навіть пропонували «повну угоду і координування дій УПСР з планами КП(б)У», а лідери останньої не хотіли мати такого потужного союзника. Тут якраз доречно нагадати, що союзник був таки потужним. Із-поміж інших українських політичних партій УПСР відрізнялася своєю масовістю, справляла значний вплив на українське селянство, висунувши, зокрема, вимогу знищення приватної власності на землю і передачу всіх земель народові – до «Українського земельного фонду», звідки їх мали розподіляти між селянством для користування через громадські організації. Щоправда пізніше, улітку 1917 р., УПСР визнала необхідність реалізації гасла соціалізації землі.

Ліві українські соціалісти-революціонери – фракція УПСР, що виникла у травні 1918 р. на IV з'їзді, захопила у свої руки центральний друкований орган – газету «Боротьба» – і далі діяла як самостійна партія УПСР (боротьбистів). У 1920 р. боротьбисти, як тоді мовилося, «саморозпустилися» та «влилися» в КП(б)У. Можливо, М.Грушевському та його колегам цей учинок до певної міри слугував за взірць.

На початку лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про протидію В.Винниченкові, який повернувся був в УСРР, «торгувався» з більшовицькими лідерами за посаду, а невдовзі, дуже незадоволений, виїхав за кордон, розпочавши там антибільшовицьку кампанію. Розробили відповідні контрзаходи. Наприкінці ухвали, підписаної тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У В.Молотовим, є лаконічний пункт: «Питання про Грушевського відкласти»¹⁴. 26 квітня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У знову заслухало питання «Про Грушевського та інших українських есерів». Ухвалили: «Визнати приїзд Грушевського на Україну в даний момент несвоечасним»¹⁵.

Ніхто з більшовицького керівництва ані в Москві, ані у Харкові не збирався ні з ким (а тим більше з колишніми політичними супротивниками) «координувати» свої дії або щиро пропонувати комусь партнерство. Для комуністичного режиму важливими були розкол, розпорошення, знесення української політичної еміграції. Цього довгий час не бачили М.Грушевський та його оточення, захоплені соціалістичними гаслами, переконані в тому, що «навчилися

¹³ Там само. – С.24.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.10. – Спр.194. – Арк.33–34.

шанувати в більшовиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдовують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас»¹⁶.

У цей час в УСРР уже готувався показовий судовий процес над групою членів ЦК УПСР. Він відбувся у травні 1921 р. На лаві підсудних опинилися В.Голубович, Н.Петренко, І.Лизанівський, Ю.Ярослав та ін. Наслідки цього процесу (а він відбувався в Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв) порівняно з наступними процесами 1930-х рр. виявилися м'якими, оскільки основна мета полягала саме в політичній дискредитації УПСР¹⁷. М.Грушевський і його прибічники стежили за перебігом процесу, а після його закінчення виступили із заявою. Вони висловлювали жаль із приводу вироку, розцінюючи сам цей факт як ще одну помилку більшовицького керівництва, котре не зупинялося «у своєму бажанні звести все до диктатури пролетаріату»¹⁸. Діагноз був точний, причому більшовики прагнули досягнути бажаного результату будь-якою ціною. Одним зі свідків у «Справі УПСР» був Г.Хименко. Саме про нього у щоденнику під 16 квітня 1924 р. згадував академік С.Єфремов:

«На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небиліці, він зрікся: “не казав”; а на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одмовив: “то вони самі вигадали”. Хименко виявляв був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з його не взяв, а була б це оригінальна посвідка – чи про свідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звідомлення, що подавало те, чого не говорилося»¹⁹.

«Справа УПСР» давала зрозуміти, як саме більшовицьке керівництво ставиться до «колишніх». Проте М.Грушевський продовжував шукати шляхи повернення до радянської України, попри те, що не всі члени самої УПСР сприймали цю лінію. У липні 1921 р. до Праги приїхав М.Балаш, представник ЦК партії з України. Він мав узгодити дії із Закордонною делегацією УПСР. Остання, як поінформував М.Балаша О.Жуковський, стала «на позицію примирення з комуністами», з чим посланець з України не погодився, оскільки «ЦК і партія на Україні на такій позиції не стоїть»²⁰.

Утім, поглиблюючи розкол в УПСР, у липні – серпні 1921 р. М.Чечель, В.Мазуренко, О.Жуковський, М.Праг вели у Харкові переговори про

¹⁶ УПСР та її завдання // Борітеся – поборете! – 1920. – №1. – С.48.

¹⁷ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет / Под. ред. Д.Мануильского и С.Дукельского. – Х., 1921. – 429 с.

¹⁸ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С.25.

¹⁹ *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С.111. Див. також: *Болаболыченко А.* Всеволод Голубович і справа УПСР. – К., 1993. – 55 с.

²⁰ Цит. за: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? – С.19.

повернення в УСРР за умови відновлення та легалізації УПСР. Більшовики відмовилися це навіть обговорювати, а УПСР характеризували як «контрреволюційну партію». 24 серпня 1921 р. О.Жуковський писав М.Грушевському: «Після всього цього якимось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори»²¹.

Проте тоді ж, у серпні 1921 р., ситуація змінилася. Тепер переговори розпочали самі більшовицькі лідери. Вони запропонували М.Грушевському очолити організацію допомоги голодуючим в Україні, а торговельна місія УСРР висунула пропозицію взяти участь у налагодженні друку шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. 14 вересня 1921 р. у Відні М.Грушевський підписав протокол з видавництвом «Дніпроспілка» про видання та закупівлю для УСРР згаданої літератури. Погоджуючись на обидві пропозиції, М.Грушевський ще не знав, з якими неприємностями йому доведеться стикатися при виконанні цих (здавалося б, не таких уже й складних) місій.

Упродовж 1921–1922 рр. він активно звертався до української діаспори щодо допомоги голодуючим в Україні, яка здійснювалася через Червоний Хрест УСРР. Водночас реалістично оцінював тодішню ситуацію на Батьківщині, що, зокрема, засвідчує один із його листів до пастора В.Кузіва з Нью-Йорку. Той відгукнувся на заклик М.Грушевського про допомогу голодуючим й саме під його впливом було створено Комітет об'єднаних товариств помочі Україні. Зібрані кошти, посилки з харчами переправляли у Відень М.Грушевському, а вже звідти вони скеровувалися в УСРР, переважно до Києва. У листі В.Кузіву від 8 лютого 1922 р. М.Грушевський писав:

«З України незвичайно сумні вісті. І там голод – а збіже забирають на північ. Офіційльні представники совіт.[ської] України нічого не роблять, щоб організувати поміч Україні – мабуть, щоб не відтягати акції запомогової від Росії, котру комуністи передусім хочуть уратувати, як свою головну базу»²².

15 червня 1922 р. у листі до українського громадського діяча у США Е.Фариняка М.Грушевський констатуватиме несправедливий розподіл зарубіжної допомоги голодуючим, як і те, що з цієї допомоги Україні не дістається майже нічого²³.

Комуністичний режим скористався трагічною ситуацією, викликаною голодом, у своїх розрахунках, що, до речі, було зрозуміло багатьом сучасникам тих подій, у тому числі й М.Грушевському. Недаремно 18 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про роботу закордонної організації Помголу, вирішило припинити діяльність в УСРР організацій, які функціонують поза контролем комісії Помголу. Під цю заборону потрапляли й заходи

²¹ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С.25.

²² Цит. за: *Гирич І.* Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // *Український історик.* – 1995. – №1/4. – С.199.

²³ Див.: *Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат.* – К., 1997. – С.28.

М.Грушевського. В одному з листів до В.Кузіва (від 19 липня 1923 р.) він із гіркотою констатував:

«Виявляється, що мої книги й різні інші видання, мною редактовані, захоплені більшовиками в 1919–20 рр., здебільшого були перероблені на папір, або розпродані як макулатура до склепів (крамниць – *Ю.Ш.*), і висланий торік великий транспорт “Дніпросоюзу” спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім “Старі часи”, а тепер взялися до історії України для шкіл... Знищені руками нових вандалів книги»²⁴.

29 жовтня 1921 р. М.Грушевський звернувся з листом до «товаришів М.В.Левицького, повпреда УСРР, Ю.С.Новоковського, голови торговельної місії, і Д.С.Кудрі, представника Вукоопспілки», які після тримісячних переговорів і листування перестали сприяти постачанню в радянську Україну санітарного, освітнього та іншого матеріалу. Він звертав увагу на те, що емігрантська преса довідалася про «безуспішні мої переговори, які дали їй нагоду не тільки вилити нові цебри помий в мій і моїх товаришів бік, але й продемонструвати повну, мовляв, безвиглядність всяких спроб порозуміння з урядом УСРР та співробітництва з ним»²⁵. Водночас від себе і своїх прибічників М.Грушевський ще раз підкреслював: «Лишаючи на боці наші розходження і нашу оцінку болючих сторін нинішнього режиму УСРР, я і вони були готові, в ім'я сих потреб, віддати нашу працю й наше ймення на підтримку будівництва нинішньої УСРР»²⁶.

Наполегливість М.Грушевського у питанні про співпрацю з більшовиками викликала нерозуміння й роздратування з боку української еміграції, а також частини членів самої УПСР. Від Закордонної делегації вимагали пояснень. І їх довелося давати. Покликаючись на рішення партійних конференцій, М.Грушевський та його прибічники доводили необхідність дійти згоди з комуністами:

«Закордонна делегація, констатуючи соціалістичність сучасного радянського правительства України і відсутність у нього антинаціональних в відношенню до українства тенденцій, вбачає в цім потвердження правильности зайнятого ЦК УПСР відношення до цього правительства як до соціалістичного правительства України»²⁷.

При цьому Закордонна делегація запропонувала виключити з УПСР противників такої лінії, у першу чергу М.Шаповала та його однодумців. Це було зроблено постановою ЦК УПСР від 5 серпня 1921 р. Позбувшись свого основного, як йому здавалося, ворога, М.Грушевський, проте, змушений був дати

²⁴ Цит. за: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.60.

²⁵ Цит. за: *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.106.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С.105.

публічне пояснення свого «романсування» з більшовиками. 29 жовтня 1921 р. він надіслав листа до редакції львівського журналу «Вперед», в якому визнавав, що йому справді впродовж року робилися пропозиції приїхати в радянську Україну, але при цьому висувалася умова припинити політичну діяльність і вийти з УПСР. Не вважаючи «цю комбінацію підхожою для себе» автор підкреслював, що залишається за кордоном. Водночас у його поясненні була така теза:

«Був я, і тепер зістаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без різниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української радянської республіки, заповнюючи живим змістом ці рямці проклямованої української самостійності, а з другого боку, що правляча комуністична партія для урятування соціал-революційних здобутків повинна якнайтісніше зв'язатися з українськими радянськими соціалістичними партіями, покликати їх до роботи й зробити співчасниками державного й соціального державного будівництва. Переговори, ведені мною й моїми товаришами з правлячими кругами укр[аїнської] радянської республіки, показали, що справа ще не дозріла»²⁸.

Отже М.Грушевський не приховував своєї позиції. Водночас він знову переходив на своєрідний «менторський» тон, зокрема «підказуючи», що комуністичний режим повинен зробити «для урятування соціал-революційних здобутків». Такого роду твердження віддзеркалювали неадекватність сприйняття колишнім керівником Центральної Ради політичних реалій УСРР.

18 листопада 1921 р. М.Грушевський написав відкритого листа на ім'я голови Раднаркому УСРР Х.Раковського. Він підкреслював, що відмова в легалізації УПСР фактично закрила йому і його однодумцям шлях до повернення²⁹. Не погоджувався з вимогою більшовиків стосовно УПСР піти на «повне політичне самовідречення». Щодо себе підкреслював, що його «хочуть бачити не в іншій ролі як службовцем одного з комісаріатів» (ішлося про Наркомат освіти – Ю.Ш.). Узагалі, зазначалося в листі, замість тактики миротворчої щодо української інтелігенції за кордоном знову було взято на озброєння «тактику непримиренного поборювання, так би мовити, виголоджування її»³⁰. Наслідком такої політики стали розчарування інтелігенції, пошук допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів. М.Грушевський наголошував на небезпеці нової радянської бюрократії, яка виявилася на зразок старої російської³¹. Вихід із такого становища він убачав у відмові від «партійної виключності», у щирому й чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та ін., мовляв треба «поділитися з ними владою, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України»³².

²⁸ Там само. – С.106.

²⁹ Лист М.Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х.Раковського // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.278.

³⁰ Там само. – С.280.

³¹ Там само. – С.283.

³² Там само. – С.284.

Звертаючись до Х.Раковського, М.Грушевський запевняв, що «за нашими соціалістичними гаслами нема прихованих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями»³³. Далі він підкреслював, що «ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених “на страх української контрреволюції” більшовицькими генералами, були готові працювати під вашим проводом»³⁴. Завершувався лист закликом до партійно-державного керівництва УСРР «спільними силами всіх, зрікшись [...] партійної виключності, скріпити радянську будову»³⁵.

Цей лист М.Грушевського до Х.Раковського можна вважати найбільш яскравим документом, що відбивав амбівалентність і подальшу еволюцію поглядів колишнього голови Української Центральної Ради, який заради співпраці з більшовиками готовий був навіть «переступити через трупи наших партійних товаришів».

Недаремно після цього листа М.Грушевського вищі партійно-державні інстанції УСРР повернулися до проблеми еventуальних реемігрантів із кола українських есерів. 30 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)», ухвалило: «Доручити т. Раковському з'ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського»³⁶. У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи щодо цього, але всі сходилися на тому, що в разі такого повернення вони не повинні займатися політичною діяльністю, і що сам факт повернення слід використати для розколу української політичної еміграції.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про українську еміграцію». З інформацією виступили представник УСРР у Чехословаччині М.Левицький та заступник наркома закордонних справ УСРР Я.Яковлев (Епштейн). М.Грушевський, на їх думку, «тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенята розбіглися». На засіданні, по суті, розроблялася тактика подальшого розкладу еміграції. М.Левицький пропонував: «Відбити великі сили, які профільтрувати і відправити сюди, а інтелігенцію групи зміновіхівців використовувати лише для розкладу еміграції, пускати ж їх сюди не варто». Таку ж тактику пропонував і Я.Яковлев: «Обіцянка про повернення буде залишатися обіцянкою, психологічно ми завжди зуміємо вивернутися»³⁷.

Для втілення у життя цих планів було прийнято рішення видавати у Празі «зміновіхівську» газету, активізувати боротьбу проти «націоналістичних течій», посилити роботу серед студентів-українців тощо. ДПУ доручалося домовитися з центральними органами про недоцільність висилки за кордон української професури з огляду на «складність її розшарування в еміграції»³⁸.

³³ Лист М.Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х.Раковського. – С.284.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С.30.

³⁷ Там само. – С.31.

³⁸ Там само.

Згадане висилання професури є цікавим свідченням того, що на початку 1920-х рр. українську (як і російську) інтелігенцію намагалися «поставити на коліна» не тільки за допомогою політико-ідеологічного «викриття». Коли 1922 р. за кордон із більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, то на так званому «філософському пароході» було 77 осіб з України³⁹.

Та навіть цей приклад не зупинив М.Грушевського. У листопаді 1922 р. він звернувся до київського центру УПСР із листом, в якому детально обґрунтував своє рішення скласти повноваження члена Закордонної делегації. Зокрема він писав: «Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує... З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудову партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін». М.Грушевський уважав неможливим представляти «партію, котра веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями»⁴⁰.

Значною мірою настрої і поведінка М.Грушевського у цей час визначалися згортанням ще одного його проекту. Ідеться про Український соціологічний інститут (УСІ), заснований ще наприкінці 1919 р., котрий у кінці 1922 р. фактично припинив свою діяльність. Із самого початку М.Грушевський надавав цій інституції особливої ваги. У серпні 1921 року він писав: «Укр.[аїнський] соц.[іологічний] інститут се зараз майже єдина наша наукова репрезентація перед світом, се має своє значіння»⁴¹.

М.Грушевський розробив бюджет майбутнього УСІ, а створений він був і працював завдяки субсидії українського уряду у сумі 400 тис. австрійських крон, пожертві громадського діяча і публіциста Ю.Бачинського (500 доларів), а також отримання фондів (3 тис. французьких франків) після ліквідації Комітету незалежної України.

Проект створення інституту М.Грушевський розіслав відомим діячам, які перебували тоді в еміграції. На його пропозицію відгукнулися історик і політолог, ідеолог українського монархізму В.Липинський, юрист та політолог, доктор філософії, член соціал-демократичної партії В.Старосольський, історик і мистецтвознавець, засновник Революційної української партії Д.Антонович (син визначного українського історика, професора В.Антоновича), приват-доцент Київського політехнічного інституту, член Української партії соціалістів-федералістів І.Фещенко-Чопівський, юрист і публіцист М.Лозинський, а також П.Христюк, М.Шаповал, М.Шраг. Вони дали згоду прочитати для української громадськості цикл лекцій із різних проблем історії й політики України та видати під грифом установи наукові монографії⁴².

УСІ був задуманий не лише як наукова, а й, до певної міри, як інституція, що мала виконувати політичні функції. Невипадково друкований орган інституту – редакований М.Грушевським журнал «Борітеся – поборете!» –

³⁹ Див.: Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури висилання за межі федерації» // Віче. – 1994. – №10. – С.124–125; Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – Москва, 1996. – С.221.

⁴⁰ Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.108.

⁴¹ Цит. за: Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва. – С.193.

⁴² Див.: Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції... – С.50.

був водночас закордонним органом УПСР. Часопис неперіодично виходив у Відні з вересня 1920 по лютий 1922 рр. У ньому було надруковано статті М.Грушевського «УПСР та її завдання», «Між Москвою і Варшавою», «В першій делегації УПСР», «На село!», «Драгоманов в політичній і національній розв'язці українства», «Проект програми УПСР», «Пам'яті Паризької Комуни», а також «Відкритий лист голові Ради народних комісарів УСРР Х.Г.Раковському». 10 жовтня 1919 р. М.Грушевський уклав угоду з керівництвом «Дніпросоюзу» про видання праць українських учених, які перебували в еміграції.

Перший рік діяльності УСІ було присвячено головним чином завданням формування бібліотеки інституту, а у 1921–1922 рр. його співробітники займалися переважно видавничою й лекторською діяльністю. Ще в 1920 р. у міжнародній серії УСІ вийшла друком підготовлена М.Грушевським «Антологія української літератури до смерті Шевченка» французькою мовою обсягом 144 с. зі вступною статтею одного з авторитетних тодішніх філологів професора А.Мейса. Також було видано французькою мовою «Історію України» М.Грушевського.

Окрім названих книжок, які з метою інформування світової громадськості розсилалися безкоштовно в іноземні публічні бібліотеки, університети, фахівцям передбачалося надрукувати «Антологію...» та «Історію України» англійською мовою, а також було підготовлено французькі переклади «Економічної географії України» І.Фещенка-Чопівського, книги про українське мистецтво й музику. Через брак коштів реалізувати ці плани не вдалося.

Серед виданих УСІ книжок були студії М.Грушевського «Початки громадянства: Генетична соціологія» та «З починів українського соціалістичного руху: М.Драгоманів і женецький соціалістичний гурток». В основу першої монографії, виданої 1921 р., було покладено лекції, що їх М.Грушевський читав упродовж 1920–1921 рр. для української інтелігенції і студентської молоді на курсах, організованих УСІ. Цю книжку можна вважати свого роду підручником для студій зі соціології. Значення «Початків громадянства» полягало в тому, що це була перша публікація українською мовою, яка подавала у систематизованому вигляді теоретичні й історичні проблеми соціології зі включенням західноєвропейських соціологічних концепцій, визначала початки заснування української соціології. Не менш важливою була друга книжка, котра побачила світ 1922 р. Вона являла собою збірник матеріалів з української політичної думки другої половини XIX ст.⁴³

Крім соціологічних праць М.Грушевського, було видано також монографії В.Старосольського, П.Христюка, М.Шрага, М.Лозинського, К.Грушевської – доньки вченого. У цілому під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 12 книг. Із 1921 р. праці співробітників інституту особливо часто надходили для українців Галичини та США. Паралельно М.Грушевський безкоштовно надсилав до закордонних бібліотек німецько- і франкомовні переклади своїх книжок, зроблені ним самим і видані обмеженим тиражем у видавництві «Дніпросоюзу». Їх одержали,

⁴³ Докл. див.: *Потульницький В.А.* М.Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету: Історико-філологічні науки. – К., 1991. – С.3–19.

зокрема, книгозбірні Оксфордського й Кембриджського університетів (Великобританія), Смітсонівського, Массачусетського технологічного інститутів, Гарвардського університету (США).

1 лютого 1921 р. у приміщенні Українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями М.Грушевського й Д.Антоновича розпочалося читання безплатних загальнодоступних курсів із суспільних наук для українських емігрантів. Вони (з перервами) тривали близько року й охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії⁴⁴.

Наприкінці 1922 р. «Дніпросоюз» припинив видання книг через брак коштів, пов'язаний із небажанням і неможливістю українських громадян купувати книжки за цінами, які давали б змогу продовжувати видавничу діяльність. Фактично у цей період діяльність інституту припинилася, хоча М.Грушевський ще й 1923 р. надсилав книжки до США В.Кузіву, фінансово вможливаючи тим самим своє перебування за кордоном.

М.Грушевський усе ще не міг змиритися з думкою, що ця ситуація була спричинена не особистим ставленням до нього, а небажанням кіл української еміграції «інвестувати» у його соціалістичні орієнтації та радянوفільство. Було відомо і про несприйняття М.Грушевським дій С.Петлюри, про розходження з іншими українськими політичними діячами, які відкидали можливість співпраці з більшовицьким режимом. М.Грушевський категорично не прийняв пропозицію В.Винниченка про співпрацю навіть у справі допомоги голодуючим, негативно відреагував на Винниченкову пропозицію в березні 1922 р. створити єдиний фронт соціалістичних сил. Як слушно зауважив А.Жуковський, наприкінці перебування в еміграції М.Грушевський залишився «в ізоляції з малою групою найближчих дорадників, які згодом зі своїм лідером повернулися в радянську Україну, де, за винятком Миколи Шрага, всі загинули у катівнях більшовицької системи»⁴⁵.

У січні 1921 р. з ініціативи Союзу українських журналістів і письменників група професорів-емігрантів, які мешкали в Австрії, вирішила заснувати у Відні Український вільний університет. Його ректором мав стати М.Грушевський, а заступниками було обрано професорів – філолога О.Колесу та юриста С.Дністрянського, які одночасно виконували функції деканів, відповідно, філософського й факультету права і політичних наук. Проте невдовзі внаслідок розбіжностей у поглядах з іншими членами керівництва університету М.Грушевський відмовився від роботи в ньому.

Суть конфлікту полягала в тому, що М.Грушевський вимагав надання більшої самостійності очолюваному ним соціологічному інституту – складової частини майбутнього університету – у справі призначення професорів, доцентів і лекторів, але без урахування академічної кваліфікації для професорів та академічного цензу – для слухачів. Інші члени керівництва, котрих підтримала більшість присутніх у Відні професорів і доцентів, прагнули організувати університет на зразок вищих навчальних закладів⁴⁶. Зрештою М.Грушевський

⁴⁴ Див.: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції... – С.51.

⁴⁵ *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.103.

⁴⁶ Див.: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції... – С.50–51.

і його колеги зосередили увагу на УСІ, який, попри здобутки й очевидні перспективи, припинив діяльність.

Ще до від'їзду в радянську Україну М.Грушевський визначив своє ставлення до керівництва Всеукраїнської академії наук (ВУАН). На його переконання, тодішній академічний «істеблішмент» поступово знищував національний характер академії, оскільки керівниками є люди, «українству неприхильні»⁴⁷. До таких він відносив віце-президента С.Єфремова, неодмінного секретаря А.Кримського, голову управи А.Лободу. Справа ускладнювалася ще й тим, що М.Грушевський уважав, нібито Українська академія наук – УАН (саме така назва існувала до 1921 р., коли до цієї аббревіатури додали букву «В», що означало – Всеукраїнська) мала вирости з Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, а не спиратися на підтримку будь-якого режиму. Однак перемогла не ця концепція, а модель, запропонована В.Вернадським і М.Василенком. УАН, як відомо, створили за гетьмана П.Скоропадського в листопаді 1918 р. Тоді М.Грушевський відмовився увійти до її складу. У грудні того року, після повалення гетьманського уряду, він знову спробував утілити у життя свою концепцію створення академії, але Директорія не підтримала його ідею щодо нової організації УАН на базі УНТ. У 1921 р. заступник голови УНТ А.Кримський та його прибічники фактично поставили хрест на спробах М.Грушевського, погодившись на повне влиття УНТ у структуру академії згідно з директивою Наркомату освіти УСРР, що було закріплено постановою академічного спільного зібрання від 22 травня 1921 р.⁴⁸

Із боку президії ВУАН до М.Грушевського сформувався підозріле або, у кращому випадку, стримане ставлення. У січні 1924 р. С.Єфремов зафіксував у щоденнику:

«Дух старого інтригана вже чутно. Вже хтось заздальгидь силкується заграти на популярному колись іменню доброго вченого і кепського політика. Коли додати до цього, що й російські, ворожі академії, сфери покладають на Грушевського надії, що він розвалить академію (такі чутки уперто кружляють), то матимемо досить духовиту атмосферу. Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до академії, бо вона зробилася “з неправого ложа”; потім за Директорії він захожувався, щоб таки справді її розвалити, а тепер...»⁴⁹.

Три крапки, поставлені С.Єфремовим наприкінці цього запису, точно вказали на конфліктний потенціал і на майбутню конфронтацію, провина за яку і на М.Грушевському, і на його критиках.

За умов еміграції колишні політичні перемоги М.Грушевського над своїми опонентами в УПСР поступово почали обертатися поразками. Липнева 1923 р. конференція партії, ухвалені рішення показали, що гору беруть сили, очолювані М.Шаповалом. Вони засуджували прорадянську позицію М.Грушевського, а розкол в УПСР поглибився⁵⁰.

⁴⁷ Цит. за: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia... – С.58.

⁴⁸ Там само. – С.52.

⁴⁹ *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. – С.51.

⁵⁰ Докл. див.: *Бевз Т.А.* Партія соціальних перспектив і національних інтересів... – С.460–461.

М.Грушевський почав дедалі частіше зустрічатися з повпредом УСРР у Відні М.Левицьким. Українська еміграція захвилювалася. Наприкінці вересня 1923 р. до Відня приїхав М.Стахів із завданням (до речі, від празького середовища М.Шаповала й Н.Григорієва) відрадити М.Грушевського повертатися в УСРР і пообіцяти йому кафедру історії України в Українському вільному університеті. Згадуючи про реакцію М.Грушевського, М.Стахів згодом у спогадах цитував його слова: «Політичних заяв на користь советської влади ніколи не складу [...], рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації буду конечно потрібний»⁵¹.

Коментуючи намір М.Грушевського повернутись в радянську Україну, М.Шаповал та його прибічники зазначали: «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку»⁵². У статті з промовистою назвою «Політична смерть М.Грушевського», датованій 18 березня 1924 р., М.Шаповал писав:

«Понизитись же до “сменовеховства”, до Слашових, Моркотунів, Поршів, Тютюнників і т[ому] под[ібних] український політик, тим більш соціаліст, не повинен. Те, що Грушевський згодився з трактуванням себе з боку большевиків як “сменовеховця” [...] є убивчою характеристикою для його [...] Гідність першого громадянина самостійної вільної України Грушевський прийняв як титул сменовеховця – цим і викреслив він себе з числа борців за Україну»⁵³.

Взаємини М.Шаповала і М.Грушевського були різними в різні періоди. Так, збереглися листи другого до першого до 1921 р., які починалися не інакше як «Дорогий Микито Юхимовичу!». Важливе, а іноді й вирішальне місце серед чинників протистояння цих неординарних особистостей посідав психологічний. Миттєві зіткнення та довготривалі конфлікти вдач, двобої імпульсів психіки, екзистенційних его, характерів, емоцій, амбіцій, етики якраз часто й витворювали складну мозаїку їхніх взаємин⁵⁴.

Вирішивши повернутися в УСРР, М.Грушевський відкинув можливості вдаватися до будь-якої зовнішньої, за межами радянської України, сили для реалізації своїх ідей, відкидав тягар еміграції з її не лише нелегким побутом, а й політичними чварами, розбратом, песимізмом. Не варто ігнорувати також і те, що прагнення багатьох українців-вигнанців повернутись активно заохочувалося більшовицькою агентурою за кордоном, яка для цього використовувала доволі широкий спектр впливів і можливостей (це, до речі, ще ніколи не було належним чином проаналізовано й оцінено). Як зауважував Г.Костюк, більшовики прагнули перетягнути на підвладну їм територію «все найсвідоміше,

⁵¹ Цит.: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.109.

⁵² Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... – С.34.

⁵³ Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – №3. – С.59.

⁵⁴ Див.: Юренко О. Шаповалознавство чи «Микитологія»? Несвяткові думки ювілейного року // Літературна Україна. – 2002. – 19 вересня.

найактивніше серед української еміграції. Потрібно було для того, щоб там безборонних їх знищити. Це була метода. Продумана і широко накреслена. І багатьох наших діячів, учених і письменників, що пішли були на цю провокацію, спіткала згодом трагічна доля»⁵⁵.

Критику шаповалівців на адресу М.Грушевського засудили його прибічники. У травні 1924 р. у пресі УСРР було оприлюднено документ, що одержав назву «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, які його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурної роботи. У його підготовці, із-поміж інших, брали участь В.Мазуренко, М.Чечель, М.Шраг, П.Христюк, які вже повернулися на той час до УСРР. Вони розуміли, що саме повернення в радянську Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Однак вони приймали їх за умов політики українізації, яка для них на практиці означала деросійщення. За відносно короткий час ця лінія, хоча й наражалася на опір великодержавних російських шовіністів, дала деякі позитивні результати в галузі освіти, науки, культури тощо⁵⁶. Компромісом своє повернення в Україну вважав і М.Грушевський. За його словами, це було бажання

«відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР, і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовки культурних чи національних вимог українського люду, і заразом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»⁵⁷.

Близький до М.Грушевського П.Христюк так описував згадані події:

«Наша група – “віденців” – стала на становищі нової програми лівих укр.[аїнських] соц.[іалістів]-рев.[олюціонерів] (що її було надруковано в журналі “Борітеся – поборете!”) і повороту на радянську Україну. Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до комуністичної програми, але [...] не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо [...] Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з радвладою. Частина (Шраг, В.Залізник і я) пропонували повернутись організовано, всім разом, здекларувавши

⁵⁵ Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (Паралелі). – Вашингтон; К., 2002. – С.91.

⁵⁶ Докл. див.: Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.46–55; Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х–30-х років // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня (№40); Liber G.O. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. – Cambridge University Press, 1992; «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В.А.Смоля. – К., 2003; Борисєнок Е. Феномен советской украинизации: 1920–1930-е годы. – Москва, 2006; Шаповал Ю.И. Александр Шумский: судьба наркома в империи «позитивного действия» // Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Мат. VI междунар. науч. конф., Киев, 10–12 октября 2013 г. – Москва, 2014. – С.54–64 та ін.

⁵⁷ Цит. за: Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції... – С.55.

на Україні своє ставлення до радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський – члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад»⁵⁸.

П.Христюк свідчив, що він і його колеги по партії повернулись «як радянці, для праці з радянським урядом». За його словами, в Україні вони з'ясували, що «немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку-будь партію, які-будь зв'язки з есерівщиною, наслідком цього рішення і було надруковано у “Вістях” заяву “віденців” і тих, що до них приєдналися (ідеться про “Декларацію 66-ти” – Ю.Ш.), про розрив зв'язків з есерівщиною». Характерно, що П.Христюк не приховував у зв'язку з цим певної конфліктної ситуації: «Черкаський та Лизанівський були особливо невдоволені з моєї різкої постановки питання, заявивши, що вони можуть здискредитувати мою ліву позицію тепер вказівкою на участь в уряді Директорії тощо, що викликало з мого боку лист до ред[акції] “Вістей”, який, проте, не був оголошений»⁵⁹.

Навряд чи можна погодитися з категоричним трактуванням повернення М.Грушевського як «зрадницького» кроку не лише через те, що більшовицька влада деякі, хоча й формальні, поступки своїм учорашнім ворогам спочатку все-таки зробила, а й тому, що М.Грушевський, і ті, хто з ним повернувся з-за кордону, їхали в УСРР зовсім не з мотивів безоглядного колабораціонізму.

М.Ковалевський, якому 1922 р. довелося зустрічатися зі М.Грушевським, згадавав:

«Михайло Грушевський [...] висував свою давню теорію [...] про позитивне значення в українській історії так званих “татарських людей”, себто тих українців, які під час татарської займанщини використовували різні урядові функції і доручення татарської влади, і при тім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури... Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію “татарських людей”, вважаючи що і в обставинах советської займанщини ці люди відіграють таку саму позитивну роль, як і “татарські люди” в XII–XIV віках»⁶⁰.

Інакше потрактували мотиви повернення М.Грушевського в офіційних комуністичних джерелах. Ось що, наприклад, говорив секретар ЦК КП(б)У М.Попов у доповіді на зборах харківського партактиву 9 липня 1933 р.:

«І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти радянської влади, про певний маневрений перехід від одритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923–1924 рр. захоплює дуже широкі кола

⁵⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Київ. – Спр.59881ФП. – Т.7. – Арк.19 зв., 20–20 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк.5 зв.

⁶⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.599–600.

української контрреволюційної еміграції. На Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР – найвпливовішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським – Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніковський, що був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 р., ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження»⁶¹.

Безумовно, були у М.Грушевського певні надії на переродження комуністичного режиму. Та як людина з сумішню народницьких і соціалістичних переконань, він розраховував, зрозуміло, не на «буржуазне переродження». Недаремно він, невдовзі після повернення в радянську Україну, в одній із розмов зазначив: «Марксизм на Україні починає занепадати, та це, властиво, й повинно бути так... Промисловість на Україні зруйновано на 50%. Без іноземних капіталів, гадаю, зовсім не обійтись»⁶².

Власну версію дій М.Грушевського та його прибічників дав у «Заповіті борцям за визволення» (1949 р.) В.Винниченко: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулися на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобуття нашої революції»⁶³. На думку О.Оглоблина, М.Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, – тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки»⁶⁴.

Навряд чи можна забувати і про те, що вже сама собою постать М.Грушевського була для багатьох людей знаковою, символічною, оскільки, за словами вже згаданого М.Шаповала, саме М.Грушевському «українство колись дало мандат представництва ідеї укр[аїнської] державності»⁶⁵. Недаремно партійно-державні структури і ДПУ розглядали М.Грушевського в контексті його минулої політичної діяльності, а сама наявність його в УСРР від початку була для них чинником потенційного напруження, можливих антибільшовицьких «змов», «заколотів», стимулом боротьби за ідею незалежності України.

2 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення: «Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському»⁶⁶. 10 листопада питання про повернення М.Грушевського розглянули в Москві на засіданні політбюро ЦК РКП(б) також було ухвалено позитивне рішення.

Упродовж листопада 1923 р. було вирішено питання про роботу М.Грушевського у ВУАН, виділення помешкання для його сім'ї тощо. Наприкінці місяця співробітник представництва УСРР в Австрії М.Левицький повідомив М.Грушевському про можливість переїзду в Україну. У листопаді 1923 р.

⁶¹ Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – №7. – С.112.

⁶² ГДА СБУ, Київ. – Справа-формуляр на М.Грушевського №7537. – Т.1. – Арх.26.

⁶³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.

⁶⁴ Цит. за: Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії: У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Париж, 1993. – С.38.

⁶⁵ Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського. – С.59.

⁶⁶ Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... – С.34.

М.Левицький отримав таку директиву від В.Затонського: «Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президента, то Наркомос таку кандидатуру підтримуватиме». Хоч далі робилося застереження, що чимало українських академіків налаштовані проти, а посада президента – виборна. М.Левицький часто спілкувався зі М.Грушевським і «натяки» передав⁶⁷.

28 листопада 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання М.Грушевського про дозвіл йому на в'їзд в УСРР. 17 грудня Спільне зібрання ВУАН заслухало життєпис, реєстр праць та оцінку наукової діяльності М.Грушевського, а на наступному зібранні 31 грудня таємним голосуванням його (за попередньою згодою) було обрано дійсним академіком по кафедрі української історії⁶⁸.

Розуміючи складність свого майбутнього становища в УСРР, М.Грушевський ще до повернення добився двох, як він уважав, серйозних «охоронних» грамот для себе. Перша – це лист від 29 грудня 1923 р. за підписами голови ВУЦВК Г.Петровського та секретаря П.Буценка, за яким йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» та обіцялося, що «з боку радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється»⁶⁹. Копію листа було зачитано на Спільному зібранні ВУАН 28 січня 1924 р., внесено до протоколу й окремо долучено до документів цих зборів. Другою «грамотою» став лист за підписами голови Раднаркому УСРР В.Чубаря та голови ДПУ УСРР В.Балицького, в якому запевнялося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає»⁷⁰.

Жодної з цих обіцянок так ніколи й не буде виконано: М.Грушевський не стане президентом ВУАН, у червні 1927 р. його піддадуть раптовому й тотальному обшуку, у 1931 р. йому негласно заборонять мешкати в Україні, у березні того року заарештують, а переслідуватимуть його до самої смерті академіка в Кисловодську в листопаді 1934 р. Про все це М.Грушевський не міг знати, коли 2 березня 1924 р. вирушив із родиною з Відня до Києва.

На завершення слід підкреслити, що мотиви й обставини повернення Михайла Грушевського в радянську Україну ще потребують скрупульозної уваги дослідників. Насамперед з огляду на необхідність створення повноцінної наукової біографії вченого.

⁶⁷ Там само. – С.51.

⁶⁸ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia... – С.59.

⁶⁹ Там само. – С.61.

⁷⁰ ГДА СБУ, Київ. – Справа-формуляр на М.Грушевського №7537. – Т.4. – Арк.7.

In this article author lightens up the conditions of M.Hrushevs'kyi staying in the forced emigration during 1919–1924, the motifs and circumstances of his returning to the Soviet Ukraine.

Keywords: *Hrushevs'kyi, emigration, Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, All-Ukrainian Academy of Sciences, return, USSR.*

